

В.М. Кладієв, асп.

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», м. Київ

Власний капітал: сутність категорії та методичні засади обліку

В статті розкрито сутність та значенні категорії «власний капітал», розглянуто різні концепції власного капіталу, висвітлено проблемні питання трактування. Наведено різні підходи до класифікації власного капіталу та методичні підходу до обліку окремих його складових.

власний капітал, облік, права власників, теорія власності, теорія господарської одиниці, теорія остаточного капіталу, теорія підприємства та теорія фонду

Трансформація економіки України в ринкову модель передбачає розвиток приватної власності на засоби виробництва, що зумовило процес масового реформування підприємств в частині зміни їх організаційно-правової форми. Потреба адекватного відображення економіко-правового змісту змін, що відбувалися на підприємствах, стимулювала науковий пошук в переосмисленні окремих облікових категорій, серед яких - власного капіталу, зобов'язань, активів. Одним з пріоритетних завдань бухгалтерського обліку є достовірне та повне відображення в ньому та розкриття в фінансовій звітності прав власників. Важливу роль в удосконаленні обліку прав власників мають дослідження з розкриття сутності на змісту категорії власний капітал на різних стадіях розвитку суспільних та виробничих відносин, подальшого розвитку його концепцій.

Питання методологічного забезпечення обліку власного капіталу широко обговорювалося в період реформування національної системи обліку. Цієї темі було присвячено декілька досліджень, в числі яких О.О. Канцурова, пов'язане із обґрунтуванням та розробкою порядку відображення в обліку операцій з визначення та формування власного капіталу в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм, І.І. Сардачук, присвячене обліку власності сільськогосподарських кооперативах, та інших. Серед вітчизняних вчених питаннями теорії та методології обліку власного капіталу займалися С.Ф. Голов, М.Я. Дем'яненко, В.М. Жук, Г.Г. Кірейцев, В.Б. Моссаковський, В.В. Сопко, М.Г. Чумаченко. Не меншої уваги теоретичним питанням обліку власного капіталу приділяють російські вчені, особливо слід відмітити дослідження І.М. Богатої, В.В. Марина, В.Д. Новодворського, М.И. Кутера, М.А. Цегельника. Можна впевнено стверджувати, що означена тема широко обговорюється в наукових колах, про що свідчить достатньо велика щорічна кількість публікацій на протязі останніх п'яти років, в той самий час це дає право вважати її достатньо складною, оскільки про припинення дискусії як з приводу методичних підходів, так і порядку окремих облікових процедур не йдеться, про що свідчать висновки самих учасників дискусії.

Виходячи з цього, метою є дослідження сутності категорії власний капітал, розкриття його функцій, обґрунтування методичних основ обліку окремих його складових.

Згідно з окресленою метою й структурована стаття. В першій частині розглянуто методологічні підходи дослідження категорії «власний капітал»: представлено різні концепції власного капіталу, розкрито його функції, наведено його класифікації. Друга частина присвячена висвітленню методичних засад відображення операції з складовими власного капіталу в бухгалтерському обліку.

Власний капітал - вартісний вираз власних коштів підприємства, є джерелом відтворення активів та відображає обсяг прав власника. [9 с. 318]

Сутність капіталу є предметом дискусій, наслідками якої стало створення багатьох теорій. Відомий німецький вчений Йорг Бетге зазначав з цього приводу, що власний капітал не можна звести до конкретних об'єктів майна. Капітал в балансі може виступати в «конкретній або абстрактній формі як цінність або як стаття для нагадування» це означає, що з однієї сторони, еквівалент (власного) капіталу був чи повинен бути спрямованим на інвестиції і відповідно бути пов'язаним з будь-якими об'єктами в активі балансу, а з іншої – відображені в пасиві балансу рахунки (власного) капіталу свідчать про засоби, представлені у розпорядження підприємства його засновниками. [1 с. 253]

Російські вчені - Н.А. Бреславцева, В.И. Ткач, В.А. Кузьменко, на підставі дослідження більш ніж 50 наукових джерел та матеріалів XV Міжнародного конгресу по проблемах бухгалтерського обліку означили 19 головних балансових проблем в розрізі двох наукових шкіл (персоналісти та інституціоналісти) та чотирьох облікових систем (американська, французька, німецька, російська), серед яких перше місце посіли – трактовка рахунку капіталу, економічний зміст пасиву балансу, ціль підприємства та балансу. Основною балансовою проблемою автори вважають трактування рахунку капіталу та окреслюють в цьому три основні напрямки:

Капітал – кредиторська заборгованість підприємства власнику (американська балансова система, школа персоналістів);

Капітал – власність засновників, підприємців, вільна від боргів (німецька, французька, та російська балансові системи);

Капітал – власність підприємства, вільна від боргів (інституціоналісти, Англія); [6 с. 36-37].

Загально визнано, що з часом від заснування підприємства власний капітал в балансі не відображає ні поточну, ні ринкову, ні іншу оцінку підприємства для його власників. Сума, що відображається в звітності є різницею між бухгалтерською оцінкою активів та кредиторською заборгованістю, з іншого боку оцінка підприємства для його власників не може бути отримана шляхом оцінки його активів та кредиторської заборгованості, а тому звітна сума власного капіталу не може представляти поточну вартість прав власників. [6]

Науковий пошук в цьому напрямку реалізувався в створенні цілого ряду сучасних теорій, що з різних поглядів пояснюють природу капіталу підприємств, його структуру та відносини щодо розпорядження залишковим доходом. Добрий огляд теорій наведено у праці Е.С. Хендріксена та Ван Бреди [6], які визначають п'ять розвинутих теорій власного капіталу: теорію власності, теорію господарської одиниці, теорію остаточного капіталу, теорію підприємства та теорію фонду. І хоча, на думку відомого російського вченого М.І. Кутера, всі ці теорії можна звести до трьох найбільш загальних – теорію пріоритету власника, теорію пріоритету підприємства та теорію виділених фондів [4], вважаємо за доцільне розглянути їх за першим варіантом.

Теорія власності. За поглядами цієї теорії поняття власності в бухгалтерський облік було введено для логічного пояснення подвійного запису. Виходячи із капітального рівняння:

$$\text{Активи} - \text{Кредиторська заборгованість} = \text{Власність}$$

Власність розуміється, як чиста вартість підприємства для його власника, незалежно від трактування кредиторської заборгованості. Згідно цієї теорії власність зростає завдяки доходам та зменшується внаслідок розходів. Чистий прибуток, як різниця між доходами та розходами, нараховується безпосередньо власнику. Дивіденти, виплачені грошима – рахуються як зменшення капіталу, а нерозподілений прибуток – як збільшення майнового стану власника. Найбільш зручною теорією власності виявляється для одноосібних підприємств, в яких власник співпадає з безпосереднім управлінцем.

Теорія господарської одиниці. Відмінність теорії від попередньої полягає в припущенні, що підприємство розглядається як ізольоване від особистих інтересів своїх власників. Засновники та власники підприємства можуть бути зовсім не пов'язані із його діяльністю. В основі цієї теорії лежить рівняння:

$$\text{Активи} = \text{Капітал}$$

У цьому випадку праву сторону рівняння трактують як кредиторську заборгованість, але в дійсності вона представляє суму часток у капіталі, власники яких мають нерівні права. Різниця між ними полягає в тому, що права кредиторів можуть бути визначені незалежно від оцінки підприємства, в той час як права власників визначаються згідно первинних внесків та реінвестованого прибутку, з врахуванням переоцінок. Чистий прибуток виражається як чистий приріст власного капіталу, без врахування об'явлених дивідендів. Чистий прибуток в межах цієї теорії – це остаточний приріст капіталу після вирахування усіх притягань на прибуток, таких як – процент на кредит, податок на прибуток. Найбільшого поширення теорія господарюючої одиниці набула у бухгалтерському обліку в акціонерних товариствах.

Теорія остаточного капіталу. Концепція остаточного капіталу займає проміжне місце між теорією господарської одиниці та теорією власності. Балансове рівняння в цьому випадку має вид:

$$\text{Активи} - \text{Окрема частина капіталу} = \text{Залишковий капітал}$$

«Окрема частина капіталу» включає в себе капітал, вкладений кредиторами та власниками привілейованих акцій. В разі наявності великих збитків доля власників простих акцій в сукупному капіталі може опинитися рівною нулю, внаслідок чого частина сформована за рахунок привілейованих акцій буде визначатися як остаточна. Концепція остаточного капіталу спрямована на забезпечення на необхідними даними власників простих акцій для прийняття ними відповідних інвестиційних рішень.

Теорія підприємства. В межах цього підходу підприємство розглядається як соціальне утворення, діяльність якого спрямована на задоволення інтересів численних соціальних груп, коло яких складається із власників, кредиторів, робітників, клієнтів, державні органи, а також громадськість. Теорія підприємства розвиває соціальну трактовку бухгалтерського обліку та найбільш адекватна сучасних великих корпорацій, які мають враховувати наслідки своєї діяльності на різні соціальні групи та суспільство в цілому. З позиції бухгалтерського обліку це проявляється у відповідальності за правдивість звітних даних не лише перед кредиторами та власниками, а також перед громадськістю. Частина нерозподіленого прибутку, в межах цієї теорії, розглядається як частина капіталу власників остаточних прав, або як капітал самої корпорації.

Теорія фонду. Теорія фонду розглядає господарюючу одиницю, яка носить назву фонду, що включає до себе сукупність активів та зобов'язань, а також обмежень, що представляють собою економічну діяльність. Балансове рівняння в цьому випадку має форму:

$$\text{Активи} = \text{Обмеження активів}$$

Активи уявляють собою майбутні послуги фонду, а кредиторська заборгованість – обмеження на використання окремих видів активу. Капітал виступає юридичним та фінансовим обмеженням на використання засобів, передбаченими договірними, адміністративними чи фінансовими міркуваннями.

Ця концепція найбільш відповідає державним та некомерційним установам. Концепція прибутку втрачає своє домінуюче положення, хоча не суперечить теорії фонду, на перше місце виходить діяльність фонду та відображення руху його засобів.

Узагальнюючи наведене зазначимо, що кожен розкритих концепцій капіталу доцільно застосовувати для побудови обліку в різних за економіко-правовою формою організації підприємствах.

З метою подальшого дослідження категорії власного капіталу варто навести наступні його класифікації, які більше розкривають його природу.

За природою створення власний капітал поділяється на вкладений та накопичений. Вкладений капітал формується із внесків власників або в наслідок конвертування боргових зобов'язань на акції чи паї підприємства, накопичений капітал утворюється у наслідок господарської діяльності. В свою чергу, вкладений капітал включає наступні складові: зареєстрований капітал (статутний капітал, пайовий капітал) та додатково вкладений капітал (емісійний дохід, додаткові внески засновників); до накопиченого капіталу відносять – нерозподілений прибуток, резервний капітал, інший додатковий капітал.

З фінансово-економічної точки зору на основі мінливості можна розділити постійні та перемінні складові власного капіталу. Постійним є статутний капітал, який відображається в балансі в постійному розмірі та залишається незмінним до рішення загальних зборів товариства про його збільшення чи зменшення. Саме необхідність обов'язкового рішення загальних зборів щодо його зміни дає можливість визнавати його (умовно) постійним. Інша частина складає перемінна складова власного капіталу, яка звичайно змінюється із року в рік та до якої відносять резервні капітали та фінансові результати господарської діяльності. [1 с. 253-254]

За ступенем прозорості для зовнішніх користувачів власний капітал поділяється на номінальний, який відповідає вартості розподілених серед власників майнових часток. Якщо до номінального капіталу додати інші перемінні частини, такі як додатковий та резервний капітали, резерви сформовані за рахунок прибутку та фінансової результати за звітний період, ми получимо розрахунковий власний капітал. Облікова практика свідчить про можливість підприємств утворювати та ліквідувати приховані резерви прибутку, раніше сформовані з метою збереження окремої частини фінансового результату від подальшого розподілу та покриття збитків у майбутніх періодах. [1 с. 254]

Власний капітал виконує наступні функції: [1;8;5]

- довгострокового фінансування діяльності підприємства. Фінансові та матеріальні ресурси вкладені в капітал підприємства його засновниками створюють базу довгострокового стратегічного розвитку підприємства;
- відповідальності - підприємство відповідає по боргам всім своїм майном, а засновники лише в межах участі у капіталі;

- захисту прав кредиторів – розмір власного капіталу є мірилом захисту кредиторів від втрати капіталу;
- компенсації тимчасових збитків – власний капітал виконує роль буферу, який компенсує негативні фінансові результати діяльності за відповідний період;
- фінансування ризику – частина власного капіталу може спрямовуватися на фінансування ризикових інвестицій;
- управління реалізується у визначені ступеню впливу та контролю окремих засновників на діяльність підприємства;
- розподілу доходів – впливає на механізм розподіл доходів та майна у разі ліквідації підприємства.

Згідно визначення наданого в П(С)БО 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності" та П(С)БО 2 «Баланс», власний капітал - частина в активах підприємства, що залишається після вирахування його зобов'язань. На нормативному рівні закріплено підхід щодо визначення власного капіталу за остаточним принципом.

Методологічні основи розкриття інформації про зміни у власному капіталі визначено в Стандарті (положенні) бухгалтерського обліку 5 «Звіт про власний капітал».

Бухгалтерський облік власного капіталу підприємств ведеться за його складовими, а саме – статутний (пайовий) капітал, додатковий капітал, резервний капітал і нерозподілений прибуток.

Статутний капітал – за своєю природою є майновим підґрунтям створюваного підприємства, який визначає частку кожного співвласника та його участь в управлінні. Згідно із діючим законодавством усі зміни в розмірі статутного капіталу проходять обов'язкову перереєстрацію в державних органах. Особливість статутного капіталу від інших складових власного капіталу полягає в його чітко персоніфікованому характері та веденні обліку у розрізі засновників. Законодавчо встановлюється мінімальна сума статутного капіталу відповідно до підприємств різної організаційно-правової форми.

С формальної точки зору, статутний капітал це зафіксована в установчих документах загальна вартість активів, які є внеском засновників підприємства до його капіталу.

Складність методичного забезпечення обліку статутного капіталу пов'язана в першу чергу із оцінкою внесків засновників підприємства, особливо в частині, що здійснюються у формі нематеріальних активів, майнових прав, окремих видів майна. Як було зазначено раніше, однією з функцій статутного капіталу є функції управління та контролю та визначення розподілу остаточного доходу яка потенційно є зоною конфліктів засновників, тому наскільки вірно бути проведено оцінку вкладів при створенні підприємства, настільки це унеможливить в майбутньому непорозуміння та ускладнення серед співвласників підприємства. І хоча одним з загально визначених принципів на якому базується облік є безгранична у часі діяльність підприємства, в частині формування статутного капіталу треба враховувати на можливе майбутнє виділення частини співвласника у разі його виходу, продажу частки співзасновника іншій особі, злиття підприємств та, навіть, розподіл майна у разі припинення господарської діяльності чи банкрутства.

Бухгалтерський облік статутного капіталу ведеться на рахунку 40 «Статутний капітал». Внески до статутного капіталу обліковуються згідно з вартістю визначеною в засновницьких документах на дату реєстрації підприємства. Оборот за кредитом рахунку 40 відображає величину оголошеного статутного капіталу; оборот за дебетом – його зменшення у разі викупу акціонерним товариством своїх акцій або виходу із

складу підприємства одного з засновників. Всі записи пов'язані із змінами в статутному капіталі, обов'язково відображаються на контрпасивному рахунку 46 «Неоплачений капітал», який виконує корегуючу функцію та відбиває стан розрахунків із засновниками та учасниками за внесками, що дозволяє отримувати інформацію про реальне забезпечення оголошеного капіталу.

Аналітичний облік статутного капіталу ведеться по кожному засновнику (учаснику) та за видами капіталу, на підставі засновницьких документів, договорів купівлі-продажу акцій (матеріалів підписки на акції) та інших первинних документів.

Пайовий капітал - сукупність коштів фізичних та юридичних осіб, добровільно розміщених у товаристві для здійснення його господарської діяльності, а саме: суми пайових внесків членів споживчого товариства, кредитної спілки та інших підприємств, що передбачені установчими документами. Пайовий капітал по суті є аналогом статутного капіталу.

Пайовий капітал формується в міру фактичної передачі пайовиками своїх внесків при створенні товариства, на відміну від статутного капіталу, який формується методом нарахування. Облік пайового капіталу здійснюється на рахунку 41 «Пайовий капітал». За кредитом якого відображається збільшення пайового капіталу, за дебетом – його зменшення. Частина пайового капіталу може бути спрямована на покриття збитків.

Додатковий капітал – одна із складових власного капіталу, який формується за рахунок всіх джерел, що є в розпорядженні підприємства, а саме додаткових внесків засновників, емісійного доходу, дооцінки активів, безоплатно отриманих активів.

Облік додаткового капіталу ведеться на рахунку 42 «Додатковий капітал» в розрізі субрахунків, які упорядковують його формування природою внесків.

Резервний капітал – за своєю природою страховий капітал, створюваний, переважно, для відшкодування можливих збитків та виплати доходів кредиторам та інвесторам у разі якщо отриманого прибутку не вистачає. Формується резервний капітал виключно за рахунок прибутку. Підприємства створюють два типи резервів – обов'язкові та статутні резерви, створені відповідно до засновницьких документів. Згідно діючого законодавства товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства та товариства з додатковою та повною відповідальністю зобов'язані створювати резервний капітал, який має бути не менш як 25 відсотків від розміру статутного капіталу. Підприємства самостійно можуть коректувати розмір відрахувань до резервного капіталу, але він не може бути меншим 5 відсотків від суми чистого прибутку. На практиці підприємства часто не виконують зобов'язання створювати обов'язкові резерви в повному розмірі, не кажучи про добровільні, що негативно впливає на їх ринковий імідж, адже наявність на балансі резервного капіталу є свідченням дотримання інтересів кредиторів та інвесторів.

Для узагальнення інформації про стан та зміни у резервному капіталі підприємства використовується рахунок 43 «Резервний капітал», за кредитом якого відображається нарахування резервів у кореспонденції із рахунками нерозподіленого прибутку, а за дебетом – використання резервів. Аналітичний облік резервного капіталу ведеться за його видами та напрямками використання.

Методологічні основи розкриття інформації про зміни у власному капіталі визначено в Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 5 «Звіт про власний капітал», який поширюється на підприємства, організації та юридичні особи усіх форм власності, крім банків та бюджетних установ.

Звіт про власний капітал складається з метою розкриття інформації про зміни у складі власного капіталу протягом звітного періоду.

З вище викладеного можна зробити наступні висновки:

- науковий пошук в напрямках розробки сутності категорії власного капіталу є актуальним в період трансформації власності;
- моделі обліку власного капіталу на підприємствах з різними економіко-правовими формами організації доцільно будувати на різних концепціях власного капіталу;
- подальше вдосконалення обліку власного капіталу пов'язане із вдосконаленням трактування активів та зобов'язань, чіткого визначення критеріїв їх визнання та оцінки.

Список літератури

1. Бетге Й. Балансоведение: Пер с нем. / Научный редактор В.Д. Новодворский. – М.: Изд-во «Бухгалтерский учет», 2000. – 454 с.
2. Богатая И.Н. Стратегический учет собственности предприятия. Серия «50 способов». Ростов н/Д.: «Феникс», 2001. – 320 с
3. Бреславцева Н.А., Ткач В.И., Кузьменко В.А, Балансоведение. Учебное пособие. – М.: «Издательство Приор», 2001. – 160 с.
4. Кутер М.И. Теория и принципы бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 2000 г.
5. Новодворский В.Д., Марин В.В. Учет собственного капитала. – М.: Экономистъ, 2004. – 159 с.
6. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета: Пер. с англ./ Под ред. Проф. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 576 с.
7. Цигельник М.А. Современный бухучет. № 5, 6 - 2002. «О подходе к разработке положений по бухгалтерскому учету (на примере ПБУ по учету собственного капитала) с. 4-17, 4-19.
8. Фінансова звітність за національними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку. Практичний посібник. – К.: Лібра, 1999. - 336с.
9. Організаційно-економічні проблеми розвитку АПК. Частина третя: Фінанси і фінансова інфраструктура АПК. За ред. Саблука П.Т., 511 с.
10. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 5 "Звіт про власний капітал".

В статье раскрыта сущность и значение категории «собственный капитал», рассмотрены разные концепции собственного капитала, отражены проблемные вопросы трактовки. Проанализировано разные подходы к классификации собственного капитала и методические подходу к учету отдельных его составляющих.

In the article the essence and value of category is exposed «property asset», different conceptions of property asset are considered, the problem questions of interpretation are reflected. Different approaches are analysed to classification of property asset and methodical to approach to consideration of separate his constituents.